

Dobszay László

GONDOLKODÓ

füzetek

A MAGYAR JAMBUS

A KÉKSZAKÁLLÚ KÉZIRATA

JEGYZETEK A LITURGIÁRÓL:

91. A „római breviárium” reformjának kérdéséhez (II)

92. A liturgikus homlíáról – sokadszor

---

46. szám

2007. február

Gondolkodó Füzetek

Felelős kiadó: Dobszay László – Készült az MTA-TKI – LFZE egyházzenei kutatócsoportjában

1. **füzet:** A keresztény értelmiségi (I). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 1. Igazság és érthetőség. – 2. Hogyan imádkozzuk a 118. zsoltárt?
2. A keresztény értelmiségi (II). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 3. Az éneklőszék. – 4. A liturgikus stílus szétesése. – Aquinói Szent Tamás a hit megvallásáról
3. A keresztény értelmiségi (III). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 5. A liturgikus homília formája. – 6. Benedictus Dominus Deus Israel. – Szent Ágoston beszéde az újonnan megkereszteltékhez
4. A karácsonyi virrasztó zsoltó. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 7. A karácsonyi nagyéneklés. – 8. Az 50. zsoltár utolsó versei. – Melléklet: Az esztergomi zsoltókarácsonyi matutinuma
5. A szövegértésről. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 9. Énekek a szentekről. – 10. Sajnálom...
6. Szövegalkotás és szövegértés – egyházi környezetben. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 11. Gyertyák az oltáron. – 12. Ordo Cantus Missae
7. A húsvét heti „dicsőséges vesperás”. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 13. A liturgia drámaisága. – 14. Változatosság?
8. Mi a magyar a zenében? – Hit, remény, szeretet – **Jegyzetek a liturgiáról:** 15. A pazarló liturgia. – 16. „Búgó kürtök”?
9. Szemben a feladattal – Kommentár a nagypénteki „Adoratio Crucis”-hoz (Aquinói Szent Tamás: Vajon helyes-e Krisztus keresztségét imádó tisztelettel illetni?) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 17. A Máté-passió. – 18. Húsvéti népénekeinkről
10. Az orációk fordítása (Mezey László szellemi hagyatékából) – A gyermekkori emlékek (Raissa Maritain írásából) – „Jön a vihar...” – Az úrnapi vesperás Magnificat-antifónája (az Isztambuli Antifonáléból) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 19. Egy mennybemeneteli prédikáció margójára – 20. Aquinói Szent Tamás arról, hogy miért lett Krisztus mennybemenetele a mi üdvösségünknek oka
11. Aquinói Tamás a békéről: (1) Vajon ugyanaz-e a béke, mint az egyetértés? – A számítógép: a szellemi munka ellensége és barátja – **Jegyzetek a liturgiáról:** 21. A sequentia - és a liturgia misztikus jellege. 22. A dalosított zsoltár-recitáció
12. Aquinói Tamás a békéről: (2) Vajon mindenki kívánja-e a békét? Vajon a béke a szeretet sajátos kihatása-e? – Mi a tudomány? Ki a tudós? (I) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 23. Halottak napja. 24. Mondatrend – a mondat rendje.
13. Mi a tudomány? Ki a tudós (II). – Versmondás – A művészek és az Egyház – **Jegyzetek a liturgiáról:** 25. „Istentisztelet modern szabad asszonyoknak”. 26. A sivatagi atyák üzenete a mához.
14. Olvasóim leveleiből – **Jegyzetek a liturgiáról:** 27. Legrégibb (és legszebb) karácsonyi énekünk. 28. Mit tegyünk azzal, ami „elavult”?
15. Európa és a kereszténység – Városok szerkezete és történelme – Olvasói levelek (folytatás) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 29. Krisztus, a Király. 30. Egy kalkuláció az egyházzenéről.
16. A „Társadalomtan”-ról, I. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 31. Mysticum jejunium – I. 32. Az ismétlődés funkciója a felolvasott liturgikus szövegben. – Pro informatione.
17. A „Társadalomtan”-ról, II. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 33. A hirdetőbála. 34. Mysticum jejunium II.

(A jegyzék folytatása a hátlapon)

A magyar jambus

Időről-időre egyes kritikusokban feltámad a nagy magyar érzés, és kérdőre vonják költőinket: miért írnak annyi „németes” jambust, miért nem írnak inkább nemzeti versidomban? Ha Zrínyinek, Aranynak jó volt a magyar epikus tizenkettes, Petőfinek az „ősi magyar nyolcas”, miért majmolják ezek a maiak (értsd: akár a száz, ötven évvel ezelőtti maiak) a külhoni verselőket? Ma ez a vád ritkább, mint néhány évtizede, hiszen költőink nagy része szabad verset ír. Kétségtelen, hogy a régi magyar vers is nagyrészt a népdalokból ismert képletekkel élt, s csak a 18. század vége felé a deákos költőkkel és az akkori nyugatosokkal jelentek meg irodalmunkban az időmértékes és nyugateurópai ritmus-típusok. Ám azt is nehéz lenne tagadni, hogy éppen ebben a fordulatban született meg a mai magyar vers. Mint Szerb Antal leírta, a korábban kényelmes papucsban totyogó magyar vers fegyelmet, tömörséget tanult, amikor e kötött versformákban kellett magát gyakorolnia. Még egy Berzsenyinél is megdöbbenő különbség van (költőiségben, fegyelemben, stílusban – és művészetiségben) „magyaros” és a „deákos” versei között:

„Miért rettesz kebelemben / miért, félénk leánya? / Mit félsz te, mint a kegyetlen / vadtól a kis báránka?” (Egy szilaj leánykához).

„Béke már részem: lekötöm hajómat, / Semmi tündérkép soha fel nem oldja, / Oh te, elzárt hely, te fogadd öledbe / A heves ifjút! (Osz-tályrészem).

A nemzeti és idegen versidom egymás mellett éléséből az előbbinek is haszna lett. Új normák, új költői elvárások támadtak, s amikor a régi hangsúlyos verset írták költőink, az is egy sűrítettebb, igényesebb nyelven, kicsiszolt rím-kultúrával kezdett el szólni – legalábbis a nagyobbaknál. Mellette pedig ott maradt szívesen alkalmazott lehetőségként az antik és a nyugateurópai versformák gazdagsága; a költő céljai szerint választhatott, s e választás elszakíthatatlan volt a témától, a „tónustól”, melyen beszélni akart. Arany János gúnyolta is azokat, akik a hangot tévesztve mindenre a magyar verselést erőltetnék:

„Múzsza, nekem énekeld el / Az Akhilles haragját, / Mely nagyon megtizedelte / A görögök kobakját...” (Klasszikusok körmönfont fordítása).

A modern magyar költészet azonban akkor született, amikor nem csak párhuzamos lehetőség a két (vagy több) ritmusforma, hanem bensőségesen, egymást átjárva egyesülni képesek. A nyugati versforma csillapítja a magyaros vers gyakori merevségét, primitívtségét, a magyar verselés hagyományai viszont „domesztikálják” a másikat. A szintézisben keletkező vers ellenpontoszottabb, s ezzel művészi értelemben a régi magyar versnek, de talán a nyugati mintáknak is fölébe nő. Egy magasabb szinten „lebegő”, folyamatos dikciót eredményező, nagyvonalúbb verselés keletkezik: ahol az egyik szisztéma letörne, ott a másik áthidal, ahol a másokban van a cezúra, ott emez viszi tovább a lendületet, s ahol a kettőben egybeesik a határ, ott keletkeznek a nagyobb ívek artikulációi.

Ezt a művészi lehetőséget meglátva álltak ellen költőink akár annak a kritikusai tanácsnak, hogy hagyjanak fel a nyugatiaskodással, akár annak, hogy a versformát túl szigorúan bekényszerítsék a magyarosság erőltetett törvényei közé. Meglátta ezt már Arany is, aki „Hangsúlyos verselés” c. kis tréfájában elképzei, „hogyan kezdte volna Vörösmarty ZALÁN-t, ha ismerte volna azt az új elméletet, mely szerint a magyarban a hangsúly mindig a szó első tagjára esik, a versmértéknek pedig a hangsúly szerint kell igazodnia” (!): Hajdani /dicsőse-/günk / hol/ késtél / az / éjjeli / időn?, és így tovább.

A jambus-vita is lényegében erről szólt: jó, jó, írjatok jambust, de akkor legyen a jambus hosszú-hangsúlyos szótagján mindig a hosszú-hangsúlyos magyar szótag, vagyis a magyar szó mindig a jambus második szótagján kezdődjék. Akkor a vers ilyen lenne:

jambus   *rövid / hosszú – rövid / hosszú – rövid / stb.*
magyar hangsúly   *névelő / egy szó*   / *egy szó*   / *stb.*

A 20. századi magyar jambus azonban nem így jár el. Időnként rövid szótag esik a jambus hosszú értékére, a szó- (vagy inkább: szólam-hangsúly) pedig gyakran a versláb rövid, kezdő szótagjára kerül. Ha a verssort nem versként, hanem magyar szöveggként olvasom, más tagolást kapok, mintha a „skandálnám” a vers szerint. Persze ez a „kontrapunkt” nem megy végig a soron; annyi „jó” jambus (értsd: a magyar

hangsúlyozással egybeeső jambus) kell a sorba, amennyi elég ahhoz, hogy a sor jambikusságát érezzük, s hogy ez legalább sugallat-szerűen áthasson a „hibás” jambusokra is.

Nézzünk néhány példát, kedvem szerint József Attilától.

Áldalak búval, vígalommal,
féltelek szeretnivalómmal,
őrizlek kérő tenyerekkel:
búzamezőkkel, fellegekkel.

Magyar hangsúlyozás szerint: Áldalak / búval / vígalommal // féltelek / szeretnivalómmal, stb.

A jambus szerint: Ál- dalak / búval / viga- / lommal // fél- / telek / szeret- / niva- / lómmal, stb.

Látjuk, hogy az első verssor végén egybecsendül a kétféle olvasás (vígalommal). A sorok elején azonban sehol. Sőt a jambus szerinti első „hosszú-hangsúlyos” szótag következetesen rövid-hangsúlytalanra esik (ál-**da**, fél-**te**-, ő-**riz**- bú- **za**, stb. De sor közben is előfordul a jambus hosszú szótagján a magyar rövid, például **szeret-níva**, **tenye**-, stb.

Azt jelenti-e ez, hogy hibás a költő nyelvérzéke? Ezt még csak feltételezni is ostobaság lenne. Vagy azt jelenti, hogy a verselőnek ilyenkor a rövid-hangsúlytalan szótagon hosszan-hangsúlyosan kell ejteni? Így: Ál/daalak, fél/teelek /szeeret/níva...stb. Vagy hogy egyszerűen nem kell törődni a jambussal, hanem olvasni „magyarosan”? Így: **áld**-**la**-**la** / **bú**-**va** / **ví**-**ga**-**lo**-**ma**-**la**. A vers nyelvi értékei így megmaradnak ugyan, de annak szépsége elveszett.

Nem könnyű, de próbáljuk meg a kettőt egyszerre „kiejteni”. Nehéz leírni, mi történik, de talán rá tudok világítani az eredményre. Az „áldalak” szó úgy kezdődik, ahogy „magyarul” ejtenénk. Ám a következő szótag (-da-) hosszúságát és hangsúlyát az pótolja, hogy 1) kezdő mássalhangzóját (d) gondosabban kiejtjük; 2) az „áldalak” szó dallamát nem ejtjük le, hanem az egész szót közel azonos hangmagasságon tartjuk; 3) hasonlóképpen, nem esik le a szó dinamikája, hanem végig megmarad intenzitása; 4) a -da- szótag egy árnyalatnyival több időt kap, vagy inkább: nincs összekapva, mintha csak így lenne a szó: áldlak.

Vagyis a vers kiegyenlítettebb mind időben, mind dallamban, mind dinamikában. A szavaló „fenntartja” a vers szintjét. Kétségtelenül: *lassítja* a versmondást. Zenészként azt is mondhatnám, a vers recitáltabbá válik. Vagy egyszerűbben: a vers versebbé válik.

Ugyanis a vers nem egy pszichológiai helyzetkép, ahogy mostanában a tv-klipeken látni. Andalog az ifjú és a lelkében fortlyogó érzelme-
ket a maga naturalisztikus közvetlenségével kibeszéli. A vers stilizált va-
lóság. A valóság nem közvetlenül van jelen a versben, hanem verssé
válva.

Ismét más oldalról: a versnek anyaga van. A vers lelke csak a vers anyagán keresztül válik közölhetővé. (Éppúgy, mint a szentségek.) Ha a vers teste omladozik, akkor lelke sem nyilatkozhat meg. A vers mondó-
jának (vagy akár néma olvasójának is) a vers testét kell érzékelhetővé
tenni. Két példa megvilágítja ezt. Hallgassa meg olvasóm Pilinszky Já-
nos ŐK című hanglezését, melyen bibliát, régi magyar irodalmat és
saját verseket olvas. Nos, ott azután jelen van ez a „végighordozott”,
lelassított, minden szótagot szeretettel megtestesítő gondosság. Nem
tűnik el a magyar nyelv kánonja, így az értelem sem (sőt!), de beleolvad
a vers összetett valóságába.

A másik példám: a klasszikus balladaénekes. Nem „éli bele magát”
a ballada szereplőibe, nem színez, nem jellemez. Semmi színészi nincs
benne. Ő csak megszólaltatja, nagy állóerővel végigvezeti a ballada szö-
vegét-dallamát. Ez a fenntartott feszültség azonban (mely nincs valami
olcsó módszerrel kitergetve) nagyobb hatással van ránk, mint ha eljárt-
szotta volna az eseményt.

Végül olvassunk még egy József Attila jambust. Mindnyájan ismer-
jük (Favágó), de az értelmes versmondással összhangba hozott jambi-
zálást bizonyára még kevesen hallották meg benne:

Vágom a fát hűvös halomba
fényesül a görcse sikongva,
zúzmara hull szárnyas hajamra
csiklándani benyúl nyakamba –
bársonyon futnak perceim.

A Kékszakállú kézirata

Meghatóan gyönyörű facsimile-könyv jelent meg a közelmúltban: Bartók operájának, a Kékszakállú Herceg Várának kézirata, Vikárus László kiváló kommentárjával.

Nem tudjuk, voltak-e a zeneszerzőnek előzetes vázlatai. Mindenesetre ez a mű legkorábbi dokumentuma, végig írt ének-zongorakivonat. A leírt zene lényegében már később sem változott. A szöveg első fordítását Kodály Zoltánné készítette, és Kodály maga írta be tintával a kéziratba. Valószínűleg ebből a kottából készítette el Bartók a mű hangszerelését.

A fénykép közreadása kiváló nyomdai munka; úgy érzed, azt a papírt fogod, amelyet Bartók érintett, mindenestre úgy látod a hangokat leírva, ahogy zeneszerzőben megfogantak, sokkal, sokkal beszédesebb egy ilyen kotta, mint a legszebben grafikázott nyomtatott változat. Évtizedek alatt nagyon sokat foglalkoztam a művel, nem is tudom, hány-szor játszottam végig magamnak zongorán; mégis, mintha először látnám, mintha tegnap született volna. Különösen is sokat tanulok Bartók javításaiból. Jobban megértem a művet, ha látom, mit tartott tökéletlennek saját művében, mi az, amit szükségesnek tartott elhagyni vagy hozzátenni. Elhagyni, hogy tömörebb legyen a mű, hozzátenni, hogy érthetőbb legyen zenei beszéde. És persze egy ilyen kottát elolvasva az ember napokig nem szabadul a gondolatoktól, néha meg sem fogalmazható „megérzésektől”.

Azt hiszem, többre kellene irodalmilag is becsülnünk Balázs Béla szövegkönyvét. Megint az első nagy rátalálás frissessége, inspiratív ereje. Lehet, hogy az ilyen mű magában marad, szerzője csak egyszer fogott meg valamit, amit előtte senki soha, s tökéletesen meg is tudta valószínűsíteni; de hasonló értékű társművek nélkül is velünk marad egy ilyen mű századokon át. A szövegben találkozott a 19-20. század fordulójának szimbolikus költészete, a középkori legendárium hangulata és az akkor csak néhány éve felfedezett magyar népdal dikciója.

A dráma pszichológiai tartalmáról sokan sokat elmélkedtek már, ezt nincs kedvem elismételni. Ami azonban drámává, operává teszi, az éppen a konkrét képi, eseményi tartalom. Hiába a szimbolika, ha nem életszerű annak megjelenése. Nem opera ez abban az értelemben, ahogy a 19. század végén a sokszereplős, változatos karaktereket színpadra állító, eseménydús, látványos nagyopera kívánta. De egy egyfelvonásos opera arányaihoz képest jól követhető, drámai izzású, az egyenes vonalú történetet plasztikusan megjelenítő esemény-sort látunk. Ez a puritánság fel is nagyítja az érzékletességet szolgáló elemeket. A hét nagy kapu, a kulcsok persze szimbolumok is. De ennél előbb: kapuk, kulcsok, ugyanolyan lehetséges tárgyai egy drámai küzdelemnek, mint bármely opera meséjének elemei. E felnagyítotttság révén bemélyednek az emlékezetbe és onnan kitörölhetetlenek. Ebben (csakis ebben) az értelemben a liturgia szimbolum-világára emlékeztetnek.

A kottát végigolvasva a zenét is magamban újrhallgattam. Most az ragadott meg, amit némely fanyalgók a későbbi Bartókkal szemben hátránynak éreznek: a sokféleség. Kétségtelen, hogy az 1920-as évektől Bartók zenéje szigorúbban szerkesztett, mondjuk így, bachosabb lett. A szerző egy olyan nyelvet beszélt, melynek szavai, mondatszerkesztése szigorú szabályokat követ, s e nyelvet olyan természetességgel beszélte, mint a nyelvet jól tudó a saját anyanyelvét. Ilyen szempontból a Kékszakállú talán heterogénabbnak hat. De egyrészt éppen e széles zenei látókör, a fantáziát megtermékenyítő számos hatás teszi olyan fiatalossá a művet. És hát nem szinkretizmusról, nem össze nem tartozó dolgok összehordásáról van itt szó. Egy igen nagy tudású, hibátlan ízlésű, nagy formáló készségű zeneszerző egységesíti e sokat. Nem is úgy érezzük, hogy kívülről kerülnek be a világába ezek az elemek, hanem mintha ennek a saját világnak termőtalajából születnének. Szinte tapintható, miképpen lép át a késő romantika a tizenkét hang egyenrangú kezelését hozó új zenei világba; de amikor finnyásság nélkül írja le a dúr-akkordokat, vagy a pentaton dallamrészleteket, ezeket egy nagy egységesítő képzelettel integrálja a formába. És ne feledjük, ez a gazdagság ugyancsak javára lesz a műnek, mint operának. Gondoljunk csak az egyes ajtókhöz (fegyvertár, virágoskert, könnyek tava, stb.) kapcsolódó zenei anyagok jellemző egyediségére.

Végül még egy gondolat erejéig visszatérek magához a kézirathoz. A művet 1911 februárjában kezdte írni a szerző. Nyáron Balázs Bélával és a Kodály házaspárral némi időt egy svájci üdülőben töltött. Akkor már az opera hangszerelésén dolgozott, miközben Balázs Bélával még a szövegen igazított, Kodályné pedig a német fordítást készítette. Ez tehát azt jelenti, hogy a teljes opera zenei anyaga nagyjából öt hónap alatt készült. Októberre már a hangszerelés is készen állt, s a hangszerelés közben még a zenei anyagon is megtette azt a néhány kiigazítást, amit szükségesnek érzett. (Ezt jól látjuk, ha összevetjük a kéziratot a későbbi nyomtatott kiadással.) Ebben persze a harminc éves ember munkabírása is benne van. De legfőképpen az a folyamatos munka, amivel egybegyűjti a szellemi-szakmai tartalékot, mely a munkához nélkülözhetetlen. A gyorsaság nem verseny-téma, hanem az a lehetőség, hogy „benne legyen” a feladatban, mintegy egyszerre tartsa eszében és érzékeiben azt, ami a műben történik. Így kellene dolgoznunk nekünk is.

Jegyzetek a liturgiáról

91. A „római breviárium” reformjának kérdéséhez (II)

II. Perspektívák

1. Feszültségek

Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy mindaz, ami történt, a Gonosz Lélek műve, és az egyszerű gyógyszer: visszatérni V. Pius breviáriumához. Habár a Breviarium Romanum az Egyház hatalmas kincsestára, és lelki eledel volt sok-sok generáció számára, azért komoly problémák voltak azzal is. Ezeket bizonyos „feszültségek” formájában próbálom összefoglalni:

Feszültség a zsolozsma *egyformasága* és az imádkozók (vagy arra kötelezettek) *sokfélesége*, eltérő életkörülményei között (szemlélődő rendek, aktív szerzetesrendek, székesegyházi és társas káptalanok, plébániai papok, plébániai közösségek, vallásos társulások, laikus hívők csoportjai, laikus hívők magánzsolozsmája, stb.).

Feszültség az *uniformitás* és a liturgikus *hagyományok gazdagsága* között;

Feszültség a „*teljes zsolnárt minden héten*” elve és a *zsolnárelosztás* római elve között;

Feszültség a *kuriális-tridenti* forma és a katedrálisok, plébániák, kolostorok *hagyományos zsolozsma*-formája között;

Feszültség a *nyilvános* celebráció és a *privát* imakönyv jelleg között;

Feszültség a tiszteletreméltó *szakrális nyelv* és a latin egyre *gyarlóbb ismerete* között (még a kléruson belül is, még inkább a szerzetesrendek laikus tagjai és a világi hívők gyülekezetei körében);

Feszültség a *liturgiai ideálok* (mise és zsolozsma, mint a liturgikus élet két pillére) és a *valóság* (mise és népájtatosságok) között;

Feszültség az *énekelt* és *olvasott* liturgia között;

Feszültség a zsolozsma teljes zenei előadásának *magas követelményei* és a zenei tanultság, ízlés, gyakorlati feltételek *alacsony szintje* között.

2. Rítus és szokásrend

Ha ebben a helyzetben megoldást keresünk, szerintem a *punctum saliens* az, hogy különbséget tegyünk **rítus** és **consuetudo** (szokásrend) között. Ez a következőt jelenti:

A zsolozsma tartalmi egységének (egyöntetűségének, uniformitásának) és az életkörülmények különbözőségének kérdésére négy válasz adható:

(1) Megtartani a magas szintű egységet, és eltérni, hogy sok ember és közösség képtelen alkalmazkodni ehhez az elváráshoz, emiatt ki fog esni a liturgia e részéből (zsinat előtti módszer);

(2) Elvetni a római zsolozsmát, újat alkotni a legmérsékeltebb szinten, olyan minimumon, amelyet a legtöbb (ideális esetben: minden) katolikus ember teljesítőképességéhez mérünk (zsinati módszer);

(3) Sok-sok zsolozsmát alkotni, a használók minden típusának más-félét (zsinat utáni módszer);

(4) • Fenntartani a hagyományos római rítust – • megtenni azokat a változtatásokat, melyek organikusan, a folyamatosság megtörése nélkül korunkhoz alkalmazzák és ugyanakkor – • változatokat engedni az egységen belül a *használatmód* tekintetében. Más szavakkal: különbséget tenni a római zsolozsma standard formája (a *rítus*) és a különféle feltételek közt élő közösségek és személyek sajátos szokásrendje (*consuetudo*) között. Ez esetben tehát a zsolozsma alapvetően azonos az egész Egyház számára, és azonos azzal a zsolozsmával is, melyet az Egyház legalább tizenhat századon keresztül használt. De az egyesek és egyes közösségek különbözhetnek abban, hogy mely részeit és hogyan imádkozzák belőle; különböző mértékben és módon lépnek be az imádság közös, azonos áramlásába.

Ez az a mód, ahogy a zsolozsma a keleti egyházban él. Ott csak kevés változás történt a századok folyamán. Mindenki tudhatja, mi az a bizánci zsolozsma; annak tiszteletreméltó kompozituma ott áll sértetlenül. A teljes formát imádkozzák egyes kolostorokban; a reggeli és esti imádságot minden templomban megtartják. Vigíliát ünnepelnek a plébániatemplomokban is, de csak bizonyos napokon. A szerzetesek, papok kötelezettségét meghatározzák, de a világi hívők is tudják, hogyan csatlakozhatnak a celebrációhoz. Sőt egyes órák is lehetnek hosszab-

bak – rövidebbek, nem egyéni tetszés szerint, hanem a szokásrendben rögzített módon.

Ez a módszer fenntartja az örökséget a maga teljességében, de használatát némiképp flexibilisebbé teszi. És a reformprogramot is nagyon egyszerűvé teszi! Nem egy új officiumot kell ugyanis alkotni, csupán a régiben kell megtenni azt a csekély változást, ami hasznos az Egyház lelki javára. Ha az általános keretek adva vannak, akkor azok, akiknek megvan a maguk tiszteletreméltó régi saját hagyománya – melyet az Egyház töretlen liturgikus élete sugalmazott és ellenőrzött – felújíthatják saját rítusuk értékes elemeit egy jól rendezett módon, a szükséges egység sérelme nélkül. Ha ez megvan, általános direktívákat kell adni, és a püspökök, rendi elöljárók ennek figyelembe vételével részleges szabályokat (vagy kereteket) határozhatnak meg arra vonatkozóan, hogy mikpppen kell alkalmazni ezt a közös zsolozsmát az egyesek vagy közösségek életében. Egy ilyen konstrukcióban a népszolozsma is illő szerepet és formát kaphat.

A következőben megpróbálom mintegy listázni a lehető változtathatókat. Ez természetesen nem kíván több lenni, mint illusztrációja annak, hogyan lehet a zsolozsmát a modern követelményekhez alkalmazni anélkül, hogy a régi rítust lerombolnánk. A változások szerepe az, hogy az ősi római zsolozsma fennmaradását biztosítsák sok-sok jövő századra. E változásokat természetesen csak nagy vonalakban tekinthetjük át.

3. Lehetséges változtatások: a hórák szerkezete

Mint láttuk, a római zsolozsma első tulajdonsága a hórák világos alakja és szerkezete. Úgy gondolom, nagy változásoknak nem kell és nem szabad e tekintetben történnie. Ám törvényes könnyítéseket lehet engedélyezni bizonyos pontokon egyéneknek vagy csoportoknak. A hórák alapszerkezete (vigília: invitatorium, pszalmódia + olvasmányok; Laudes és Vesperás: pszalmódia + capitulum, himnusz, canticum, könyörgés; Kis hórák: himnusz, pszalmódia, rövid lezárás) megőrizendő, de a zsoltárok száma kissé különbözhet is esetről esetre: a vigíliát, melyet szabály szerint 12 zsoltárral kell tartani a katedrálisokban és a kontemplatív kolostorokban, imádkozhatják mások 6 zsoltárral, sőt a plé-

bániatemplomokban 3 zsoltárral; a laudes és vesperás zsoltárainak száma egyes közösségekben háromra csökkenthető.

Magát az officiumot azonban nem rövidítjük le: az is a teljes szöveget tartja kezében, aki a rövid formát imádkozza. Az officium, mint az egyetemes Egyház liturgiája ott áll a maga teljes integritásában, és a külön szabályok mondhatják meg, ki mely órákra van kötelezve.

4. Lehetséges változtatások: a zsoltárelosztás

Az ősi rendszer nem avult el, éppen ellenkezőleg. A rögzített zsoltárok és a *psalmodia currens* kettősségét, mintha éppen a mi korunk embere számára találták volna fel! Egy laikus ember is könnyen tudja imádkozni (akár fejből is) az állandó zsoltárokat a nap kánoni óráiban, és olvasni a zsoltároskönyvet (vagy annak egy jó válogatását), amikor a maga életrendje megengedi neki, hogy megálljon, és az *opus Dei*-ben elmerüljön. De a különféle típusú egyházi közösségek is könnyebben tudják adaptálni ezt a rendszert, mint valamiféle merev kiosztások együttesét.

Az első feladat a kis órák eredeti formájának helyreállítása. Ezek eredetileg – szemben a X. Pius-féle breviáriummal! – nem voltak terhes kötelességek, hanem a napi tevékenykedés rövid megszakításai. Amikor Szent Benedek szerzetesei a mezőn dolgoztak, bizonyára nem tudtak többet tenni, mint fejből elimádkozni egy rövid himnuszt és egy hasonlóképpen rövid zsoltáregyüttest. Szent Benedek zsoltárválasztása tökéletes erre a célra: a graduális zsoltárok kis csoportja (119–127; óránként három-három, minden nap azonos zsoltár; vö. a Liturgia Horarum „kiegészítő” zsoltáraival) 4-5 percet kíván, és a keresztény spiritualitás minden lényeges pontját magába foglalja. A római zsolozsma szekuláris formájában e célra a 118. zsoltár egyes szakaszait használják. Ezt (Szent Benedek útmutatását kis változással követve) a vasárnapi és szombati kis órákba lehetne elosztani. A tertia, szexta, nóna a magánimádságban redukálható a himnuszra, a 3 rövid zsoltárra és az Úr Imájára (elhagyva a capitulumot, responsoriumot, versiculust, collectát). Bár a kis óráknak vannak részei, melyek az egyházi év járását követik, könyv hiányában lehetne mindig ugyanazokat a szövegeket imádkozni. A completorium is mindig ugyanazokat a zsoltárokat tartalmazza (így a közösség ezt akár az est sötétjében is végezheti; magánimádságban fej-

ből mondható, miközben ágyba megyünk). Hajlok arra, hogy fenntartsuk a primát (melynek értelme jelentősen különbözik a laudestől), de egyszerűbb rendben. A fenséges 117. zsoltár jó előkészület a vasárnapi misére; a 118. zsoltár 1-4. rövid szakaszát pedig legalább a hét kezdeteként (hétfőn, majd ad libitum ismételve vagy elhagyva a többi köznapon) el kellene mondani.

Ha a 119–127. zsoltár a vesperásból átment a kishórákba, a vesperás öt (most már lényegesen rövidebb) zsoltár/zsoltárszakasz időigénye rövid, és megtartható. A laudes állandó zsoltárai (I. helyen: 92. vasárnap, 50. hétköznap; III: 62+66, V: 148+149+150) a keresztény jámborság legősbibb korszakára mennek vissza, és a keresztény napkezdet legmélyebb motívumainak adnak hangot. Könnyebbség kedvéért a 62. és 66. zsoltárt naponta váltogatni lehetne, az egyesített 148-149-150 zsoltárt csak vasárnap imádkozni végig, köznapokon egyenként venni őket. A második helyen álló „reggeli zsoltár” és a negyedik helyen álló ótestamentumi kanticum minden nap sajátja. A laudes ezzel rövidebb lett anélkül, hogy akár válogatási elveit, akár konkrét zsoltárválasztásait sérelem érte volna. De meg lehetne engedni a használóknak, hogy jól átgondolt rendszerben három zsoltárra rövidítsék.

És most a legproblematisabb pont lesz a legegyszerűbbé: az összes többi zsoltárt a psalmodia currens keretében imádkozzuk. Azok, akik officiumra kötelezettek, az előjáró által meghatározott számú zsoltárt imádkozzák a vigíliában (hagyományosan 12 vagy 6, de legalább 3); másoknak megmarad a szabadság, mikor és hogyan mennek tovább a zsoltárkönyvben.

Összegezve: a módosított római szisztéma ez lenne:

Laudes: 92/50 + reggeli zsoltár (vasárnaptól kezdve: 99, 5, 42, 64, 89, 142, 91) + 62/66 + ószövetségi kanticum + 148/149/150

Prima: vasárnap 117, hétfőn/hétköznap: 118/1–4

Tercia: Vasárnap 118/5–7, szombaton 118/14–16, hétköznap: 119–121.

Szexta: Vasárnap 118/8–10, szombaton 118/17–19, hétköznap: 122–124.

Nóna: Vasárnap 118/11–13, szombaton 118/20–22, hétköznap: 125–127.

Kompletórium: Teljes sorozat 4, 30/1-6, 90, 133, vagy pedig változva: a 4, 30/1-6, 133 együttese és a 90. magában.

Vesperás: psalmodia currens 109-147 (kivéve a más órákban már szerepelteket)

Vigília: psalmodia currens 1-108 (kivéve a más órákban már szerepelteket).

E beosztás ismeretében a zsoltosma legszűkebben vett lényege akár egy zsoltároskönyvből is elvégezhető (hozzáadva a bibliából veendő olvasmányokat).

5. Lehetséges változások: az Antifonárium

Nincs semmi teológiai-liturgiai ok arra, hogy az antifonáriumban bármilyen gyökeres változtatást tegyünk. Az alapréteg egyáltalán nem elavult. A Liturgia Horarum antifonái és responzóriumi semmivel sem tükrözik tisztábban „a zsinat szellemét”, mint a régi antifonárium. A Liturgia Horarum csak a responzóriumok és azt megelőző olvasmányok tartalmi összekapcsolásában hozott újítást, de éppen ez olyan téves liturgiai követelmény, melyet nem lehet történeti vagy más érvekkel igazolni.

A probléma a régi antifonáriummal egészen más. A római antifonárium éneklése a kórusban a legtöbb helyen megoldhatatlan annak mérete és zenei-technikai nehézségei miatt. Az antifonárium legrégibb rétege nem volt ilyen nagy, és a dallamtípusok könnyűvé tették megtanulását. A 7-8. századtól kezdve azonban új antifonákat és responzóriumokat adtak a római zsoltosmához, melyeknek zenei természete nagyobb igényeket támaszt. E nehézségeket kétféleképpen lehetett megoldani: vagy jól képzett énekesekre osztották ki ezek előadását (középkor), vagy egyszerűen olvasott imádsággá tették e tételeket (a 16. századtól). Mindkét út követhetetlen, és ellene van a liturgia jólétének. Mi a megoldás a feszültségben? Azt gondolom, hogy a rítus és consuetudo közti különbségtétel megint orvosolni tudja a bajt.

A római officium egész kincsesládát meg kell őrizni, sőt kívánatos lenne visszavenni a Trident által eltörölt legértékesebb officiumokat is. Ez a „nagy repertoár” azonban két csoportba osztható. Egy viszonylag kisebb része, mely gyakorlatilag az 5-6. századi ősi Antiphonarium

Parvum anyagával egyezik, egy közös *minimumot* tartalmaz. Egy teljes Antiphonarium Magnum pedig a nagy örökség raktára lenne, s azt használni lehet részben az olvasott zsoltosmában, részben az énekelt officiumban (de ott már az egyes közösségek különféle adottságai és törekvései szerint). Ehhez az Antiphonarium Magnumhoz a rendek és a püspöki székek hozzáadhatnák a saját történelmi hagyományukból merített egyes darabokat is.

Az órómai antifonáriumban és a legkorábbi gregorián karkönyvben (Albi 44) egy igen tanulságos kiadói eljárást látunk. Az antifonák és responzóriumok legfontosabb csoportjait (a laudes antifonákat és a nagy ünnepek vigília-responzóriumait) a napi officiumba beágyazva írják le. Ezután következik az antifonák és responzóriumok gyűjteménye, pontos szétosztás nélkül. A későbbi a karkönyvekből kiderül, hogy e darabokat bizonyos szabadsággal illesztették be a helyi rítusokba. Például: Albi 44-ben a vigília responzóriumai és a laudes antifonái vannak rögzítve ádvent 1. vasárnapjánál, utána 14 antifona következik, melyet a következő hét során lehet használni. Az első csoport (a laudes antifonák) nagy részben azonosak minden forrásban, vagyis egy „standardot” képviselnek. A hozzáadott antifonákat az órómai könyv a vigíliához, mások másképpen jegyzik. Ha valami efféle módon adnák ki az új Antiphonarium Romanumot, akkor ez a gyűjtemény (mely a sarkalatos tételeket követi) kissé más-más módon lenne használható az eltérő zenei képzettségű közösségekben. Egyes helyeken akár csak egyetlen antifonát használnának az egész héten át.

Az „antiphona sola super psalmos” alkalmazása bevett eljárás volt a középkorban. Ez esetben a zsoltárciklust egyetlen antifona alá foglalják, így csak egy antifonát kell megtanulni, és a zsoltártónus is azonos marad az egész ciklus alatt. Ideális elrendezés kevésbé képzett közösségek számára!

Sőt a régi gyakorlat felkínál egy sajátos technikát a gazdagabb választék megtartásához is. Egyes ünnepeken (pl. Szent Pál, Szent Lőrinc) az antifonát egy „versus ad repetendum”-mal énekelték, vagyis ez egy verzussal volt, melyet az antifona visszatérése elé illesztettek be, zsoltártónuson. Ha ezt a technikát kiterjesztjük, lehetséges lenne a zsol-

tárokat egy antifona alá foglalni, de minden zsoltár végén be lehetne recitálni (szólistával vagy közösen) az elhagyott darabokat.

Egy további példát meríthetünk a responzóriumokból. Az egyszerű napokon ezeket *responsorium breve* tónusra lehetne alkalmazni, a nagy ünnepeken viszont megtarthatják saját dallamukat. Ha a responzóriumok száma nem túl nagy, a típus-dallamok elég könnyen megtanulhatók. A korai időszakban valószínűleg a „Responsorio de Psalmista” (zsoltárkönyvből vett responzóriumok) ciklusát énekelték az évközi idő vigíliáiban. Később a vigíliában olvasott szentírási könyvek saját külön-külön responzórium-sorozatot kaptak (ezek a Historia de Adam, Noe, Abraham, Regum, Sapientiae, stb.) a Psalmista pedig visszaszorult a vízkereszt utáni hetekbe. Erre való tekintettel a Psalmistát tekinthetnénk a minimális responzórium-gyűjteménynek, és a nagy (nehezebb) bibliai históriákat (Historiae de Scriptura occurrenti) olyan gazdagításnak, melyet a jobban képzett közösségek énekelnek. Persze ha valaki ragaszkodik a Liturgia Horarum elvéhez (saját responzórium minden olvasmányhoz), sohasem fog ésszerű megoldást találni a responzóriumok éneklésére.

6. Következtetések

Ezeket a meggondolásokat nem többre szántam, mint hogy bemutassák: a római zsolozsmát helyre *lehet* állítani oly módon, hogy annak központi tartalma érintetlen maradjon, miközben korunk követelményeit figyelembe vesszük. E módszer lehetőségeit a Reform Reformja könyvem tervezett második kötetében szeretném részletezni.

A zsolozsma rítusa a római liturgián belül mindig kevésbé volt szigorúan rögzítve, mint a miséé. Ez figyelmeztetés arra, hogy a zsolozsmában nem szabad a merev egységet követelni, miközben persze a lényegyet meg kell tartani. A tapasztalatok azonban, melyeket a zsolozsma terén nyerünk, sajátos módon átvihetők a mise-liturgia ügyére is. A II. Vatikáni zsinat jogos óhajai teljesíthetők egy *jó* reformmal anélkül, hogy szembefordulnánk a hagyományos római liturgiával, vagyis anélkül, hogy hátra fordítanánk ennek az örökségnek.

Jegyzetek a liturgiáról

92. A liturgikus homíliáról – sokadszor

Nemrég Arinze bíboros, az istentiszteleti kongregáció elnöke nyilatkozatot adott a párisi Institut Supérieur de Liturgie jubileuma alkalmából. Sok érdekes – főként a klasszikus római liturgia jövőjét érintő bekezdés mellett – tanulságos mondatokat olvasunk a liturgikus homíliáról is.

„Sajnálatos módon a papok vagy diakonusok által elmondott sok homília nem felel meg a kívánalmaknak. Egyes homíliák nem többek szociológiai, pszichológiai, vagy ami még rosszabb, politikai kommentároknál. Nem a Szentírásra, a liturgikus szövegekre, az egyházi hagyományra, a szolid teológiára alapozottak. Egyes országokban az emberek nem veszik figyelembe, hogy az eukarisztikus áldozat alkalmával tartott homília olyan pasztorális szolgálat, mely a felszentelt személyeknek van fenntartva: a diakonusnak, papnak, püspöknek. Dicséretes, ha világi hívek kateketikus csoportokat irányítanak a misén kívül, de nem feladatuk a homília, mely ordinációt követel.

A magasabb szintű liturgikus intézmények segíthetnek abban, hogy a homíliát illető helyes meggyőződések terjedjenek el. Segíthetnek abban, hogy a véleményeknek olyan klímáját teremtsék meg, mely az Isten népének bőségebb táplálásához vezet; tekintetbe véve azt is, hogy sok katolikusnak talán az egyetlen folyamatos vallási és hittani oktatása az, amit a heti misében kap.”

Ha jó mintát keresünk az igazi liturgikus homíliához, olvassuk XVI. Benedek pápa beszédeit. Mindig megmarad a biblia és a liturgia közelében, mindig ott áll a szilárd dogmatikus tudás a mondanivaló hátterében, ugyanakkor szeretettel szólítja meg hallgatóit. Nem kalandozik el számára idegen területekre, hanem befelé visz a hit világába. (Persze ennek feltétele, hogy jól tudja a hittant, ami nem is olyan magától értetődő dolog...)

Nem ez-e az a homília, melyre olyan kiéhezetten vágyunk? Nem kellene-e ezt a homília-stílust tanulmányoznia minden hitszónoknak? S nem ez-e az, ami egyszerre hagyományos és élő?

18. „Audiatur et altera pars”. – Aquinói Szent Tamás az óvatosságról. – Szövegértés, nyelvtanulás. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 35. A communio. 36. Ecclesia toto orbe diffusa.

19. A karmester dolga. – Valami a gyermeknevelésről. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 37. Az 1. zsoltár – húsvétkor. 38. Mi a „kántorbőjt”?

20. A giccs. – Egyház és társadalom. – A magyar egyházi stíl. – Egy interjúból. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 39. A liturgia „igazsága”. – 40. Egy olvasmány fordítása.

21. A „haldokló” népzene. – Naplójegyzetek (1). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 41. Könyörgések „super oblata”. – 42. Egy furcsa kísérlet.

22. A tekintélyről és tekintélytiszteletről. – Egy kimaradt alfejezet. – A töredékkutatásról. – Naplójegyzetek (2). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 43. Könyörgések „super oblata”: A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése Ádvent I. vasárnapjára – 44. Elsőáldozás Zsámbékon.

23. Kodály és Bartók: Párhuzamos életrajz (1). – Színtagmák és nyelvi struktúra. – Egy tudományos konferencia. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 45. Könyörgések „super oblata”: Karácsony. – 46. „Régi” és „új” liturgia.

24. Kodály és Bartók – párhuzamos életrajz (2). – Aquinói Szt. Tamás: Vajon szükség volt-e az emberi nem helyreállításához Isten Igéjének megtestesülésére? – **Jegyzetek a liturgiáról:** 47. Mindenszentekre. 48. Könyörgések „super oblata”: Karácsony utáni vasárnap.

25. További nyelvtani játékok. – A politikai celibátus. – Egy jótanács: Gyanakodj „költőiségre!” – **Jegyzetek a liturgiáról:** 49. Miről szólnak az offertórium-énekek (1). 50. Könyörgések „super oblata”: a Sacramentarium Gregorianum könyörgése nagyböjt II. vasárnapján.

26. Bach-életrajz. – Becket Tamás vértanúsága. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 51. Miről szólnak az offertórium-énekek (2). 52. Könyörgések „super oblata”: a Sacramentarium Gregorianum könyörgése a pünkösd utáni II. vasárnapon.

27. Egy ökümenikus népcenkgyűjtemény esélyei. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 53. Stilizálás – klasszikum. 54. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a húsvét utáni II. vasárnapon.

28. Alárendelt mellékmondatok. – Új Egyházzenei Füzetek. – A Cid-et olvasva. – Húsvéti ének, jó énekeseknek. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 55. „... et salutare tuum da nobis”. – 56. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a húsvét utáni III. vasárnapon.

29. A haszontalan tudományok. – **Jegyzetek a liturgiáról** I: 57. A szószék. – 58. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a pünkösd utáni IX. vasárnapon.

30. A körmondat. – Érzés és érzet a művészetben. – Az újdonság varázsa. – A vallás iránti tisztelet. – A Szentháromság – „nekünk”? – Ív végi búcsú. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 59. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a pünkösd utáni XV. vasárnapon. 60. Mária „elszenderülésének” ünnepe.

31. Mit adhatunk Európának? (1) – Delacroix naplójából. – Egy erkölestan vázlata (1) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 61. Az Egyetemes Könyörgések. 62. Tervezés Gödöllőn.

32. Mit adhatunk Európának? (2) – Egy elme-étűd. – Egy erkölestan vázlata (2) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 63. Fortescue 64. A római mise-proprium egysége és változatai..

33. Mit adhatunk Európának? (3) – A fiatalosság. – Egy fontos bemutatóról (Jeney Zoltán: Halotti Szertartás). – Nem értem hogy / mért beszélnek így a / bemondók? – **Jegyzetek a liturgiáról:** 65. A ceremóniák mélyebb értelme. – 66. „Álkalmas ének”?

34. Mit adhatunk Európának? (4) – A szöveg: közlés és artefactum. – Emléksorok egy nagy zenészünkről. – Egy karácsonyi sequentia. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 67. Szent Miklós? Mikulás? – 68. A zsoltár a liturgikus gyakorlatban.

35. Mit adhatunk Európának? (5) – Joseph Ratzinger nyilatkozata (még bíboros korából). – A misztérium-teológia rövid foglalata. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 69. A nagy nemzedék. – 70. „Infra actionem”.

36. Mit adhatuk Európának? (6) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 71. „Quam oblationem...” – 72. Zsoltárok.

37. **Jegyzetek a liturgiáról:** 73. Mi az a „római rítus”? – 74. Nagy Szent Leó pápa beszédének kezdete Krisztus szenvedéséről

38. Mi a szó? – „Sok haza-puffogatás...” – Aquileia – **Jegyzetek a liturgiáról:** 75. Mi az a „római rítus”? 2. – 76. A Hiszekegy a misében

39. A munkaerkölcs. – Micsoda nemzedék! – Attila és Szent István. – A „székely himnusz”. – Aquinói Szent Tamás az emlékezőtehetségről. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 77. Irányzék a liturgikus változásokhoz. – 78. Ismét a liturgikus homíliáról.

40. A kottairás története. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 79. Az egyházzene öt történelmi modellje. – 80. Egy nyári vasárnap offertóriuma.

41. Egy jubileum – tanulságokkal. – Morfondírozások. – Még egy szó a „haszontalan” tudományokról. – Nocsak! – A számháborúról (Ars ludendi). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 81. Az úrnapi mise könyörgései. – 82. A manipulus.

42. A miszés iránya (Uwe Lang könyvének bemutatója). – „Mária országa”. Gondolatok október 8-án. – Mit énekelhettek hatszáz éve a váci székesegyházban? – Például a tandíj. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 83. Régi magyar Mária-antifonák. – 84. Aquinói Szent Tamás a templomszentelés ünnepéről.

43. A zene csodája (Hermann Hesse: Üveggyöngyjáték c. regényéből). – Uwe Michael Lang: Az Úr felé fordulva – a liturgikus ima-irány. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 85. Milyen legyen az oltár és felszerelése? – 86. „Latin: hetenként legalább egyszer”.

44. Egyházzenei Kutatócsoport. – Új korszak az egyetemi egyházzene-sz-képzésben. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 87. Liturgia és dogmatika. – 88. A vízkeresztii zsoltárok.

45. Az óvatosságról. – Egy könyvajánlat. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 89. A mise válassz szoltárainak megszólaltatása. – 90. A „római brevárium” reformájának kérdéséhez (I).

46. A magyar jambus. – A Kékszakállú kézírata. **Jegyzetek a liturgiáról:** 91. A „római brevárium” reformájának kérdéséhez (II). – 92. A liturgikus homíliáról – sokadszor.

A „GONDOLKODÓ” füzetek: egyszemélyes, ingyenes folyóirat. Azokhoz szól, akik a katolikus dogmához hűséggel, ugyanakkor előítéletek nélkül eszmélkednek az egyház és világ, hitélet és kultúra, liturgia és társadalmi élet dolgairól. A fórum egy értelmiségi személyes nézeteinek ad hangot. Szeretné azt a nyugodt, tárgyyszerű, elemző, ugyanakkor szükség szerint kritikai hangot megütni, mely nemcsak a gondolkodó értelmiség hagyományainak megfelelő, hanem a katolikus egyház szellemi életében is évszázadokon át normálisnak számított. – Az évente megjelenő tíz saját költségemen nyomtatott és ingyenesen bocsátom rendelkezésre. Köszönettel veszem, ha valaki önkéntesen és tetszés szerinti mértékben hozzá akar járulni a költségekhez. A füzet postázásának egyetlen feltétele az, hogy az érdeklődő egy levélben kérje a füzet megküldését, s évente adjon fel tíz darab, önmagának megcímzett, felbélyegzett közepes vagy nagy alakú borítékot a következő címre: Dobszay László, 1024 Budapest, Keleti Károly u. 11/A. II. 9.
